

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/55/138-141

Ziba İlham qızı Kərimzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kerimzadehz@gmail.com

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA LÜĞƏT EHTİYATININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: nitq, lüğət ehtiyatı, inkişaf, yeni anlayış, söz, ünsiyyət

Key words: speech, vocabulary, development, new concept, word, communication

Ключевые слова: речь, словарный запас, развитие, новые понятия, слова, общение

Uşaqlarda aydın və səliqəli nitqin inkişafında lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mərkəzi yer tutur. Uşağın lüğət ehtiyatının məzmunu və xüsusiyyəti onun təfəkkür və nitqinin inkişafını müəyyən edir. Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin formalaşması öncə əşyalarla tanışlıqdan başlanır. Onlar fəaliyyətin bütün sahələrində ətraf aləmdəki əşya və hadisələri bilavasitə müşahidə aparmalı olurlar. Y.M.Tixeyeva nitq inkişafında müşahidənin rolunu yüksək qiymətləndirir. “Əgər siz uşağın nitqinin inkişaf etməsinə çalışırsınızsa, onu əşyalarla əhatə edin. Bu əşyalara uşaqla birlikdə baxın, müqayisə edin, onları oyun və əmək prosesində öyrənin və müşahidənin nəticəsini sözlə ifadə edin. Quru divarlar içərisində uşaq danışmağı öyrənməz.” (Тихеева, 1932: 123)

Uşaq hər dəfə yeni obyektə qarşılaşarkən idraki müşahidə aparır. O, yeni əşyaya əl vurur, onu izləyir, imkan daxilində dadına baxır, səsinə yada salmağa çalışır. Uşaq əşya və hadisənin mahiyyətini, xassə və əlamətlərini öyrənir. Bu prosesdə uşağın görmə, eşitmə, iyibilmə, dadabilmə, lamisə, kinestetik analizatorları fəallaşır, duyğuları, hissləri inkişaf edir. Müşahidə zamanı uşaq obyektə ona bənzər digər obyektlərlə tutuşdurur, müqayisə edir, hadisələrin adını başlıca əlamətlərini, xassələrini ayırır, obyekt haqqında mühakimə edir, əşyanın əlamətini və xassələrini öyrənir. Müşahidə uşağı varlığı dərindən, əhatəli başa düşməyə, onunla söz arasında düzgün münasibətləri müəyyənləşdirməyə yönəldir.

Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin inkişafını şərt olaraq bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

I. Lüğət ehtiyatının ilkin: passiv inkişaf mərhələsi (1- 1,5 yaşına qədər)

II. Lüğət ehtiyatının aktiv inkişafı mərhələsi (1,5 -3,5 yaş)

Üç-dörd yaşlı uşaqlarla lüğətin inkişafı süjetli oyunlar sayəsində inkişaf edir. Oyun fəaliyyəti və yaşlılarla ünsiyyət prosesində onların öyrəndikləri sözlər dəqiqləşir və fəallaşır. Beş-altı yaşlı uşaqlarla aparılan oyunlarla yanaşı, onların məişət fəaliyyəti, gəzintilər və s. də lüğətin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Onlarda əşya və hadisələrin xüsusiyyətləri, təyinatı haqqında biliklərini dərinləşdirir. Beləliklə də, uşağı əhatə edən ətraf aləmdə hər hansı canlı ya cansız əşya, müntəzəm təmasda olduğu əşya və hadisələr, onun diqqətini cəlb edən oyun və əyləncələr lüğətin yeni sözlər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur.

Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin zənginləşdirilməsi üzərində işi normal təşkilini təmin etmək üçün ilk növbədə onun linqvistik, psixoloji əsasını bilmək vacibdir. Uşağın idrak obyektə olan söz bir tərəfdən leksik digər tərəfdən qrammatik mənaya malikdir. Sözü leksik mənası əşya və hadisələri ifadə etmək qabiliyyətini bildirir.

Lüğətin zənginləşdirilməsi fikrin məzmununun zənginləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Fikrimizi bildirmək üçün sözlərdən istifadə edirik. Əgər fikrimiz aydın deyilsə, təbii ki, nitqimiz də anlaşılmaz olacaqdır. Uşağın lüğət ehtiyatının məzmunu və xüsusiyyəti onun təfəkkür və nitqinin inkişafını müəyyən edir. Lüğətin formalaşması üzrə işə əşya ilə tanışlıqdan başlanır. Uşağı əhatə edən ətraf aləmdə hər hansı canlı ya cansız varlıq, onun diqqətini cəlb edən, müntəzəm təmasda olduğu əşya və hadisələr, oyunlar və əyləncələr lüğətinin yeni sözlər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur. Uşaqlar fəaliyyətinin bütün sahələrində ətraf aləmin əşya və hadisələri üzərində bilavasitə müşahidə aparmalı olurlar. Uşağın diqqəti hər hansı əşya və ya hadisəyə yönəldikdə, onunla maraqlandıqda adını öyrətmək lazımdır. Müvafiq söz onların fəal lüğətində möhkəmləndirilir.

Həyatın üçüncü ilində uşaqlara xüsusi nitq tapşırıqları verilə bilər. Daha sadə olaraq-böyük bir sözü düzgün tələffüz etməyi, sözü təkrarlamayı tapşırmaqdır. Daha mürəkkəbləşdirib, məsələn: "Nənənin yanına gedin və ona deyin: "Nənə, xahiş edirəm mənə papağımı ver" tipli tapşırıq vermək olar.

Bu cür tapşırıqlar sayəsində həm nitqin, inkişafı həm də lüğətin inkişafı üçün faydalı hesab olunur. Birincisi, yalnız nitqin qrammatik, leksik düzgünlüyünün formalaşmasına kömək etmir, həm də ünsiyyət

mədəniyyətini inkişaf etdirir. İkincisi, çünki uşaq şüurlu şəkildə nitqini qurmağı, başqalarının necə danışdığını, yeni sözlər tanımağı öyrənir.

Lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi zamanı uşaqlara sual verməyi öyrətmək yaxşı kömək edir: "Nə üçün?", "Nədir?", "Hansı?", "Harada?" və s. Məsələn, uşağa müəyyən tipli tapşırıqlar verilməlidir. Ya uşaqlara mövzu üzrə suallar verilməlidir, ya da uşaqdan həmin sual cümlələrini qurmaq tapşırılmalıdır.

Uşaqlara tək-cə mövzu şəkilləri (məsələn, ayrı-ayrı heyvanların, əşyaların şəkilləri), həm də bəzi hadisələri (oğlan kitab oxuyur, uşaqlar quşu qəfəsdən çıxarır) təsvir edən şəkillər göstərilə bilər. Üçüncü ildə uşaqların şəkillərə baxma imkanları artır, bir yetkin rəhbərliyi ilə lügəti inkişaf edir. Təsvirin mənası izah olunur, hərəkətlərin ardıcılığı ortaya qoyulur, uşaqlara suallar verilir və s.

Uşaqların lügət ehtiyatını zənginləşdirmək, sadə cümlələri düzgün tərtib etmək bacarıqlarının formalaşması üçün geniş imkanlar var. Uşaq rəngləndiyi şəkildə baxaraq sualları cavablandırarkən, qızın paltarını, paltarın rəngini, ayaqqabının rənglərini və s. adlandırarsa, həmin təsvirə əlavələr olunursa sual və cavablar çoxalır.

Uşaqlarla bədii ədəbiyyat nümunələrinin (hekayə, şeir, nağıl) oxusu prosesində, atalar sözləri, tapmacalarla iş zamanı onların lügət ehtiyatı zənginləşir. Uşaqları yeni söz, fikirlər ilə tanış etmək üçün vacibdir. Ancaq eyni zamanda, düzgün səs tələffüzü də inkişaf etdirilməlidir.

Onların fəal lügət ehtiyatı məişət lügətindən ibarət olur. Qeyri-fəal lügət ehtiyatında isə çoxlu peşələrlə bağlı sözlər, terminlər, dialektizmlər, neologizmlər, arxaizmlər olur. Bu sözlərdən istədikləri vaxt istifadə etməyə çalışırlar. Böyüklər vaxtaşırı elə nitq situasiyası yaratmalıdır ki, uşaqlar həmin sözlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalsınlar. Uşaqların lügət ehtiyatının xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənmək, onların hamısı üçün ortaq sözləri seçmək çox çətinidir, çünki uşaqlar müxtəlif məişət və nitq mühitində yaşayırlar. Belə şəraitdə şagirdlərin nitqindəki fərqlər oxşarıqdan daha çox olur. Bunlardan başqa onların nitqinin çevik və dəyişkən olması buna imkan vermir. Deməli, tərbiyəçi uşaqların lügət ehtiyatının xüsusiyyətlərini təxmini öyrənə bilər.

Uşağın lügət ehtiyatını öyrənərkən onun həcmi və tərkibini müəyyənləşdirməklə yanaşı, hər bir sözün uşaqlar tərəfindən işlənməsi xüsusiyyətləri də öyrənilməlidir. Uşaqların lügət ehtiyatının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dedikdə, ilk növbədə onların fəal lügətində olan sözləri öyrənmək nəzərdə tutulur. Müəllim və ya valideyn uşağın lügətindəki əşya adı, keyfiyyət, əlamət, hərəkət bildirən sözləri, onların dəqiq mənada işlədilməsi qaydasını, cins və növ anlayışları ifadə etmək bacarıqlarını onlara çatdırmalıdır. Uşağın sözlərin mənası ilə maraqlanması, hər bir əşya və hadisənin adını öyrənib, yadda saxlaması çox maraqlı və ciddi məsələdir. Bu baxımdan uşağın dil açdığı dövrdən onun nitqi üzərində daim müşahidə aparmaq, sözlərin mənalərini necə öyrənməsi və fəal lügətə necə daxil etməsi prosesini izləmək vacibdir.

Valideynlər uşağın müxtəlif əşyalar və hadisələr ilə tanış olmaq istədiyini bir mühit təşkil etməlidirlər. Valideynlər uşağının təbii müəllimləridir və çox şey onlardan asılıdır. Valideynlər daim obyektləri və hərəkətləri çox sadə sözlərlə deməli və onlara tez-tez təkrarlatmağa çalışmalıdırlar:

- Oyuncaqları, geyimləri, yeməklərin adını deyərək uşağın söz ehtiyatını tədricən genişləndirmək lazımdır;

- Uşaqlara həm də müstəqil olmaq imkanı verilməlidir. Məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək, uşağın böyüməsinə kömək etmək və yeni sözlərin özünü kəşf etməsinə imkanı yaratmaq çox vacibdir.

- Uşaq nə qədər danışmaq məcburiyyətində qalırsa, buna qarşı çıxma riski o qədər çox olur;

- Uşaqla daim "uşaq dilində" danışmaq. Bu, onu danışmağa təşviq etməyəcək, çünki bu nitq inkişafının növbəti mərhələsinə keçməyə imkan vermir;

Növ və cins münasibətləri yalnız sadə məişət anlayışları dairəsində misallar əsasında başa salınmalıdır. Bu zaman növ anlayışlarında əşyanın ən əhəmiyyətli, həm də xarici xüsusiyyətləri (hissələri, forması, böyüklüyü, rəngi və s.) nəzərə alınmalıdır: məsələn, alma, banan ilk növbədə formalarına görə fərqlənir. Cins anlayışı üçün isə həm xarici, həm digər əlamətlər mühüm sayılır məsələn, tərəvəz və meyvə anlayışları bitkinin onun məhsulunun formasına harada bitməsinə, hansı hissəsinin yeyilməsinə, harada və necə istifadə olunmasına görə fərqlənir.

Uşaqlarda yeni anlayışlar möhkəmləndirilir. Kiçik yaşlı uşaqların lügətinin genişləndirilməsi üzrə iş yalnız bir istiqamətdə deyil, müxtəlif istiqamətlərdə də aparılır. Uşaq geyinərkən, qidalanarkən, ev işlərində anasına kömək edərkən, televiziya verilişinə baxarkən, oynayarkən onun lügətinin zənginləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açılır. Bu prosesdə o, çoxlu suallar verir, əşya və hadisələrlə bilavasitə təmasda olduğundan hər şeylə maraqlanır, iş prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərini adlandırmağa çalışır.

4 - 5 yaş lügətin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii ədəbiyyat nitqin, söz ehtiyatının artırılmasında mühüm rol oynayır. Kitabdən uşaq bir çox yeni sözlər öyrənir, nitqi emosional və zəngin olur. Aktiv lügətdə artım (ilin sonuna 2500-dən 3000 sözə qədər) verir. Uşağa öz ifadələrini daha dolğun və dəqiq ifadə

etmək imkanına malik olur. Bu yaşdakı uşaqların nitqi obyektlərin xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Lüğətinin artması, struktur baxımından daha mürəkkəb istifadəsi tez-tez uşaqların qrammatik səhvlərə, fellərin dəyişdirilməsinə ("istəyirəm", amma istəmirəm), sözlərin yerinin dəyişdirilməsinə (məsələn, fel və isim saylarda, cinsdə sifət və isimlər) səbəb olur. Lüğətin zənginləşdirilməsi söz qruplaşması nəzərə alınmaqla üzərində iş aparılır: əşyalar, oyuncaqlar, mövzu və süjet şəkilləri və s.

4-5 yaşında uşaq başqaları ilə ünsiyyət üçün aktiv lüğətin məzmunu zəruri sözlərin toplanmasına yönəlmişdir. İnkişaf etdirmə müddətində lüğətin əsas hissəsində əhəmiyyətli sözlər olmalıdır (isimlər, sifətlər, fellər, saylar, zərflər və əvəzliliklər).

Kiçik yaşlı uşaqlar ətraf aləmə fəal maraq göstərir. Bu da onların yeni sözlər öyrənməsinə şərait yaradır. Əvvəlcə aşağıdakı qruplar üzrə sözlər öyrənilir:

- bədən hissələrinin, üzvlərin adları;
- oyuncaqların, qabların, mebellərin, paltarların təchizat, yemək, otaq adı;
- cansız təbiət hadisələrinin, bitkilərin, heyvanların adları;
- sosial həyat hadisələrini ifadə edən sözlər (insanların işi, ölkəsi, milli bayramlar, və s.);
- emosional qiymətləndirmə lüğəti: duyğuları ifadə edən sözlər, hisslər (cəsarətli, vicdanlı, sevincli), əşyalarda keyfiyyəti qiymətləndirmə (yaxşı, pis, gözəl);
- sinonim, antonimlərin əmələ gəlməsi.

Uşaqların aktiv lüğətində obyektlərin adları olmalıdır, lakin hərəkətlərin, vəziyyətlərin, işarələrin adları (rəng, forma, ölçü, dad), xassələri və keyfiyyətləri; növləri ifadə edən sözlər (meyvə, tərəvəz, qab, oyuncaqlar, nəqliyyat vasitələri və s.) və mücərrəd ümumiləşdirilmiş anlayışlar (yaxşı, pis, gözəllik və s.) belə sözlərin inkişafı, formalaşmasına əsaslanmalıdır.

Nitqin semantik tərəfi sözün özünə diqqət çəkir-uşaqda "bu söz deməkdir?" sualı yaradır. Uşaqlarda həmin söz nə deməkdir, tanımadığı sözləri başqasının nitqində qeyd etməyi, söz uyğunluğu istiqamətini tapmaq inkişaf etdirilməlidir. Lüğətin zənginləşdirilməsi nəinki əhatə dairəsinin genişlənməsini, eyni zamanda uşaqların diqqətini sözün mənalı tərəfinə qaldırmaq, onun semantikasi, sözlərin mənalılarının saflaşdırılması, sözlərlə əlaqənin zənginləşməsinə şərtləndirir. Çünki ardıcıl nitqdə bir sözün semantikasi bütün nitqin semantikasi ilə qarşılıqlı əlaqə qurur. Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin inkişafında sözləri tematik qruplara birləşdirmək prinsipi vacibdir.

Dil vahidləri bir-birinə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Tematik olan sözlər toplusu nüvənin ətrafında yerləşən semantik bir sahədir.

Leksik işin vacib vəzifələri zənginləşdirmə, lüğətin genişlənməsi və aktivləşdirilməsi əsasdır. Tematik qrupların uşağın dil şüuruna girişi. Uşaqlarla sinonim iş (mənasına yaxın sözləri seçmək) sözlərin tematik qruplarının ustalığı hərəkətlər ilə birləşdirilə bilər: getmək, gəzmək və s. və ya fellər bir ünsiyyət vəziyyətində: dedi, cavab verdi, pıçıldadı izah etdi.

Antonimlər üzərində iş zamanı (əks mənası olan sözlər) ifadələr və cümlələrin hazırlanmasında uşaqlarla aparılır. Uşaqlar atalar sözləri, məsələrdəki antonimləri tapırlar. Antonimlərin seçimi uşaqların söz haqqında fikirlərini genişləndirir, mənasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Eyni və əks mənalı sözləri olan söz toplamaq, uşaqlar onları yerində istifadə etmək bacarığı da formalaşdırır.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda uşaqların söz ehtiyatının inkişafı məktəbəqədər yaş üçün vacib bir komponenti olaraq görülür. İlin sonuna qədər 2500-dən 3000 sözə qədər aktiv lüğət ehtiyatı olur. Uşaq sözü düzgün başa düşməyi və istifadə etməyi, səsləndirməyi, səslənməyə qulaq asması, müstəqil olaraq fərqli və oxşar sözləri tapması, bir sözdə səslərin ardıcılığını təyin etməyi öyrənir. Bu dövr, uşaqların söz ilə tanış olması dövrüdür. Uşaq aktiv lüğəti zənginləşdirmək sayəsində mövzunun məqsədini təyin edə bilir. Əks və yaxın mənası olan sözləri ayırmağa başlayırlar, obyekt və hadisələri müqayisə edib, ümumiləşdirici sözlərdən (adlardan) istifadə edirlər.

Beləliklə, uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi və fəallaşdırılması üzrə iş ətraf aləm üzərində müşahidələrə əsaslanmaqla, uşaqların bütün fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməlidir. Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin məzmunu zəruri yeni sözlərin toplanmasına tanış olan sözlərin isə möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu işin səmərəli təşkili uşaqların nitqinin və əqli inkişafının vəhdətinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Y.Ş.Kərimov Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası, 2009.
2. Глухов В.П. Основы психолингвистики: учеб. пособие для студентов педвузов. М.: АСТ: Астрель, 2005.

3. Глухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. Глухов В.П., В.А.Ковшиков. М.: Изд-во: АСТ, 2007
4. Ушакова О.С. Теория практика развития речи дошкольников. СПб.: Речь, 2011
5. Тихеева Е.И. Развитие речи детей. М.: Академия, 2013.
6. Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учебное пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений / В.И.Яшина, М.М.Алексеева. М.: Издательский центр «Академия», 2000.
7. Бородич А.М. Методика развития речи детей. М.: Просвещение, 2004.

Development of vocabulary in preschool children

Summary

Living or non-living things, items and events that attract his/her attention in regular contact, games and entertainments enrich his/her the vocabulary with new words. Children have to observe directly the items and events of the environment in all areas of activity. The content of the vocabulary of young children is directed to gathering necessary new words, strengthening familiar words. So children able to understand the word correctly and using in a right way, express their thoughts independently.

Увеличение словарного запаса у маленьких детей

Резюме

Содержание и особенности словарного запаса ребенка определяют развитие его мышления и речи. Любое живое или неживое существо в мире вокруг ребенка обогащает словарный запас новыми словами, привлекая его внимание, предметы и события, с которыми он постоянно общается, игры и развлечения. Дети должны наблюдать за объектами и событиями мира во всех сферах деятельности, содержание словаря детей младшего возраста направлено на сбор необходимых новых слов и усиление привычных слов. Таким образом, ребенок способен правильно понимать слово и использовать его в нужном месте, выражать свои мысли самостоятельно.

Rəyçi: f.f.d. T.H.Ağayeva

Göndərilib: 28.06.2020

Qəbul edilib: 30.06.2020